

Siber Zorbalığın Nedenleri Üzerine Kuramsal Açıklamalar

The Theoretical Explanations on the Causes of Cyberbullying

Gülendam Akgül¹

¹Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü,
gulendamakgul@karatekin.edu.tr, 0000-0003-1648-3118

Geliş tarihi/Received :02.08.2020
Kabul tarihi/Accepted :07.11.2020
Yayın tarihi/Published :15.12.2020

ÖZET

Siber zorbalık ve siber mağduriyet İnternet erişiminin ve kullanımının artmasıyla beraber, giderek artan yaygınlık oranlarıyla çocuk ve ergenlerin yaşantılarını, psikolojik iyilik hallerini ve akademik başarılarını etkileyen önemli bir kavramdır. Kuramsal çalışmalar siber zorbalığın nedenlerinin belirlenerek müdahale programlarının geliştirilmesinde önemlidir. Alan yazında son yıllarda siber zorbalığı açıklayan kuramlar ve bu kuramların test edilmesine yönelik pek çok çalışma gerçekleştirilmektedir. Ancak Türkiye’de yapılan çalışmalarda siber zorbalığın çeşitli değişkenlerle ilişkisinin incelenmesine karşın, kuramsal temelli çalışmaların sayıca az olduğu gözle çarpmaktadır. Bu çalışmanın amacı, siber zorbalık davranışının nedenlerini ve sürdürülmesini etkileyen faktörleri açıklamaya yönelik olarak alan yazında yer alan kuramların incelenmesidir. Bu amaçla, Sosyal Ekolojik Kuram, Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi, Genel Saldırganlık Kuramı, Gereçeklendirilmiş Eylem ve Planlanmış Davranış Kuramları, Barlett ve Gentile’in Siber Zorbalık Modeli, Genel Gerginlik Kuramı, Rutin Aktiviteler Kuramı ve Üç I Kuramının siber zorbalık davranışının ortaya çıkmasına ve sürdürülmesine yönelik geliştirdikleri açıklamalar ile bu kuramlara yönelik yapılmış araştırmaların bulgularına yer verilmiştir. Farklı kuramsal çerçevelerin dikkate alındığı bu çalışmalar gözden geçirildiğinde, etkili müdahale ve önleme programlarında; bilgilendirme, konu ile ilgili bilinçlendirme ve önleyici tedbirler öne çıkmaktadır. Ayrıca bu çalışmalarda çocuk ya da ergenlere yönelik müdahalelerin yanı sıra aile, öğretmenler, okul ve akranları da kapsayacak müdahalelerin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kuramların nedensel açıklamaları, önleme ve müdahale çalışmalarına yönelik katkıları kapsamında tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siber Zorbalık, Kuramlar, Önleme ve Müdahale

ABSTRACT

Together with the increase of internet access and usage, cyberbullying and victimization has become important concepts which affect children and adolescents’ lives, psychological well-being and academic success due to the high prevalence rates. Theoretical studies are important in the development of intervention programs. In the literature, there is plenty of research which explains theories of cyberbullying and test them. However, despite the research on the relationship between cyberbullying and various variables, the relatively less number of theoretical research in especially Turkish literature draws attention. The aim of this study is to investigate the theories which try to explain the underlying causes and maintaining factors for cyberbullying behaviours in the literature. Hence, the explanations of Social Ecological Theory, Online Disinhibition Effect, General Aggression Theory, Theory of Reasoned Action and Planned Behavior, Barlett and Gentile’s Cyberbullying Model, General Strain Theory, Routine Activities Theory and I Cubed Theory for causes and maintaining factors of cyberbullying are presented in the current review study, in addition to research findings about these theories. Intervention and prevention programs which take into account providing information, raising awareness on the subject and preventive measures come into prominence when all these studies are taken together. Besides the intervention programs for child and adolescents, the necessity of more comprehensive programs which include family, teachers, school and peers have emerged. The causal explanations of theories are discussed in terms of their contribution to prevention and intervention studies.

Keywords: Cyberbullying, theories, prevention and intervention

GİRİŞ

İnternet giderek artan kullanımıyla yaşamın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2018) verilerine bakıldığında, 16-24 yaş aralığında gençlerin 2018 yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarında İnternet kullanım oranı %90.7 olarak bildirilmiştir. Bu oran Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD, 2017) verileri ile örtüşmektedir. OECD verilerine göre 15 yaş grubu ergenlerin tamamına yakınının (%91) cep telefonunda İnternet bağlantısına; dörtte üçünün dizüstü bilgisayara ve yarısının İnternet bağlantılı tablete sahip olduğu görülmektedir. Çalışmada ayrıca, ergenlerde İnternet ve diğer bilgi iletişim teknolojilerinin yaygın olarak kullanılmasının bazı riskleri beraberinde getirdiği vurgulanmıştır. Bu riskler arasında yabancılarla tehlikeli çevrimiçi ilişkiler, aşırı video oyunları oynama, mesajlaşma, aşırı telefon kullanımı ya da siber zorbalık belirtilmektedir.

Siber zorbalık, “bilgisayar, cep telefonu ya da diğer elektronik araçlar kullanılarak, kasıtlı ve tekrarlayan biçimde zarar verme” olarak tanımlanmaktadır (Hinduja ve Patchin, 2009). Siber zorbalığın başka tanımlarında da “kötü niyet”, “tekrar” ve “elektronik iletişim araçlarının kullanılması” kavramları yer almaktadır (Smith ve diğ., 2008). Bazı tanımlamalarda ise siber zorba ve siber mağdur arasındaki “güç dengesizliği” ve “anonimlik” (siber zorbanın kimliğinin bilinmemesi) kavramlarına da yer verilmektedir (Field, 2018).

Yaygınlık oranları, siber zorbalığın tanımına, çalışmada ulaşılan örneklemin yaş grubuna, cinsiyete, araştırmanın yapıldığı ülkeye ve ölçme aracına bağlı olarak değişmektedir (Tokunaga, 2010). Ayrıca cinsiyet yaygınlık oranını etkileyen diğer önemli bir değişkendir. Örneğin ABD’de siber zorbalıkta bulunma %9.1 ile %23.1 arasında değişirken siber mağduriyet ise %5.7 ile %18.3 arasında değiştiği bildirilmiştir (Hinduja ve Patchin, 2018). Yapılan bir metaanaliz çalışmasında ise 80 çalışmadaki yaygınlık oranları incelenmiş, siber zorbalık ve siber mağduriyet oranlarının %15 civarında olduğu bildirilmiştir (Modecki ve diğ., 2014).

Türkiye’de yapılan çalışmalara bakıldığında da oranlar yaş grubuna göre değişmektedir. Sırasıyla siber zorbalık ve siber mağduriyet oranlarının; ilkokul düzeyinde %11-18 (Ayas ve Horzum, 2012); ortaokul düzeyinde %10.5-37.5- %23-35 (Arıca ve diğ., 2008; Peker, 2013) ve lise düzeyinde %10-10.5- %14-17 (Baker ve Tanrikulu, 2010; Özdemir ve Akar, 2011) olduğu bildirilmektedir. Oranlar farklılık göstermekle birlikte çalışmalar hem siber zorbalığın hem de siber mağduriyetin okul çağı çocuk ve gençlerinde yaygın olduğunu gösterilmekte ve konunun öneminin altı çizilmektedir. Özellikle psikolojik sorunlarla (Kim, Colwell, Kata, Boyle ve Georgiades, 2017) ve akademik sorunlarla (Gardella, Fisher ve Teurbe-Tolon, 2017) ilişkisi dikkate alındığında konunun araştırılması daha da önem taşımaktadır.

Alanyazında, siber zorbalık ve siber mağduriyet son yıllarda hem Türkiye hem de dünyada en çok araştırılan konular arasında yer almaktadır. Ancak bu çalışmalar ağırlıklı olarak yaygınlık, cinsiyet ve yaş gibi demografik değişkenler arasındaki ilişkiler, önleme çalışmaları ve siber zorbalığın ve mağduriyetin sonuçlarına odaklanmaktadır. Siber zorbalığa neden olan etkenleri açıklamaya yönelik kuramsal çalışmalar dünya alan yazınında son yıllarda artış göstermeye başlamıştır. Kuramlar; olayları davranışları ya da durumları anlamayı kolaylaştırmakta; açıklamalar yaparak ya da tahminlerde bulunarak değişkenler arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermektedir. Siber zorbalığın neden ortaya çıktığının açıklanmasında, hangi değişkenler ile ilişkili olduğunun anlaşılmasında ve siber zorbalığı yordayan değişkenlerin belirlenmesinde kuramlar yol gösterici olacaktır.

Alan yazında yer alan kuramların bazıları yalnızca siber zorbalığın açıklanması için ortaya atılmış iken, bir kısmı var olan sosyal psikoloji, suç ya da saldırganlık kuramlardan siber zorbalığı açıklamak amacıyla yararlanmıştır. Ancak Türkiye’de siber zorbalığın kuramsal temellerine dayanarak konuyu araştıran çalışmaların sayıca az olduğu görülmektedir (örneğin; Kullanımlar ve Doyumlar Kuramı Akbulut ve Erişti, 2011; Seçim Kuramı, Tanrikulu, 2014;

Tanrikulu ve Erdur-Baker, 2019). Bu çalışmanın amacı siber zorbalığın açıklanmasına yönelik son yıllarda alan yazında yer alan kuramların incelenmesidir. Kuramsal olarak etken olabilecek faktörlerin ortaya koyulması, ileride siber zorbalık alanında yapılacak çalışmalara yön vermesi açısından önemlidir. Siber zorbalığın neden ortaya çıktığını bilmek önlemeye yönelik müdahalelerin etkililiğine de olumlu katkı sunacaktır.

Bu amaçla, alan yazında yer alan kuramlardan Sosyal Ekolojik Kuram, Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi, Genel Saldırganlık Kuramı, Gerekçelendirilmiş Eylem ve Planlanmış Davranış Kuramları, Barlett ve Gentile'in Siber Zorbalık Modeli, Genel Gerginlik Kuramı ve Rutin Aktiviteler Kuramının siber zorbalık davranışının ortaya çıkmasına ve sürdürülmesine yönelik geliştirdikleri açıklamalar sunulacaktır. Ayrıca, bu kuramlar çerçevesinde yapılmış olan ve alanyazın taramasında ulaşılabilen araştırmaların bulgularına yer verilecektir.

1. Sosyal Ekolojik Kuram

Sosyal Ekolojik Kuram, Bronfenbrenner (1977) tarafından öne sürülen, çocuğun davranışlarının şekillenmesinde içinde yaşadığı çevrenin rolünü vurgulayan bir gelişim kuramıdır. Çocuğun çevresini oluşturan aile, okul, arkadaşlar gibi bağlamsal sistemlerin çocuğun gelişimindeki üzerindeki etkisini açıklar. Bu sistemler çocuğun en yakını olan aileden, onu dolaylı biçimde etkileyen anne babanın çalışma ortamı gibi bir dizi faktörü açıklar. Bronfenbrenner iç içe geçmiş beş sistemden bahseder. Çocuğun doğrudan iletişim içinde olduğu ailesi ve arkadaşları, *mikrosistem (1)*; aile ve öğretmenleri arasındaki etkileşimi, *mezosistem (2)*; çocuğun doğrudan ilişki içinde olmadığı, ancak mikrosistemini etkileyen her türlü sosyal etki, *ekzosistem (3)*; çocuğun toplumsal çevresi, değerleri, gelenekler, yasalar gibi çocuk üzerindeki daha geniş düzeyde etkiler, *makrosistem (4)* ve zamana bağlı olarak oluşan gelişmeler, *kronosistem (5)* olarak adlandırılmaktadır.

Kuram siber zorbalığa uyarlandığında bu katmanların her birisinin siber zorbalığın ortaya çıkmasında ya da sürdürülmesindeki rolü teker teker ele alınmaktadır (Espelage, Rao ve Craven, 2013). Ergenin mikrosistemini oluşturan ailesi, akranları ve öğretmenleri ile arasında gerçekleşen doğrudan ve karşılıklı ilişkiler siber zorbalık açısından önemlidir. Çocuğun içinde bulunduğu akran grubunun siber zorbalığa dair tutumları; öğretmenlerinin ya da ailesinin konu ile ilgili bilgi düzeyleri, tutumları ve davranışları; çevrede yaşanan siber zorbalık ya da mağduriyet olaylarında verilen tepkiler siber zorbanın davranışını ya da mağdurun tepkisini etkilemektedir. Mezosistem boyutunda aile ve okul arasındaki ilişkiler, siber zorbalığın fark edilmesinde ve olumsuz sonuçlarının önlenmesinde önemlidir. Bir üst düzeyde yer alan ekzosistemde, okul kuralları, okulun genel yapısı, akranların normları, toplumsal kuralların tamamı siber zorbalıkta bulunmayı ya da mağduriyeti etkilemektedir. Makro sistem boyutunda, yaşanan yerin teknolojik erişim olanakları dikkate alınmaktadır. Örneğin bazı ülkelerde siber zorbalık daha yaygın iken bazılarında daha az gözlenebilmektedir. Son olarak, kronosistem, yani son yıllarda gelişen teknolojinin sonucu olarak sosyal medya ve metin mesajlarının artan kullanımının çocuk üzerindeki etkisi olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal Ekolojik Kuram temel alınarak siber zorbalığın ve mağduriyetin önlenmesine yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin Avustralya'da gerçekleştirilen bir çalışmada 37 farklı ortaokulda Sosyal Ekolojik Kuram temelli bir müdahale programının etkililiği üç yıl süren boylamsal bir çalışmada test edilmiştir (Cross, Barnes, Papageorgiou, Hadwen, Hearn ve Lester, 2015). Çalışmada siber zorbalık için risk oluşturabilecek faktörler Sosyal Ekolojik Kuramın öne sürdüğü farklı düzeyler için ayrı ayrı belirlenmiştir. Mikrosistem ve mezosistem boyutunda bireysel faktörler (örneğin; demografik özellikler, empati eksikliği, ahlaki umursamazlık ve siber zorbalığın kabul görmesi, zorbalık yanlısı tutumlar, problem çözme becerilerinde ve atıflarda yetersizlik, geleneksel zorbalıkta bulunma ya da zorbalığa maruz kalma gibi), ailesel faktörler (anne baba izlemi, ailenin çevrimiçi ortamlar hakkında bilgi sahibi olması ve çocuğun ebeveynle olan ilişkisi gibi), akran faktörü (örneğin; siber zorbalık yapan,

ya da yapılmasını destekleyen akranların varlığı, siber zorbalık konusunda sosyal kurallar ya da beklentiler, diğer problemlerle davranışlarla ilişkili olma ve okul ortamı gibi) ve çevrim içi düzeyde etkenler (örneğin; teknolojiye erişim olanakları ve kullanım süresinin fazla olması, teknoloji bağımlılığı, çevrimiçi ortamda sansürün kaybolması ve çevrimiçi beklentilerin yüksek olması gibi) ele alınmıştır. Mezosistem boyutunda bir üst kademeye geçiş ve yasal farkındalık düzeyi gibi toplumsal düzeyde etkenler belirlenmiştir. Bu kuramsal temele dayanarak, belirtilen etkenler dikkate alınarak bir hazırlanan müdahale programının üç yıllık etkililiği, deney ve kontrol grupları aracılığıyla değerlendirilmiş ve programın düşük ama manidar düzeyde etkili olduğu gözlenmiştir. Sosyal Ekolojik Kuram temel alınmasına rağmen, müdahale programında hangi ekolojik düzeyde çalışma yapıldığını kesin olarak belirtmemesi çalışma için önemli bir sınırlılıktır.

Başka bir çalışmada ise Sosyal Ekolojik Kuram çerçevesinde riskler ve koruyucu etkenler belirlenmiştir (Papatraianou, Levine ve West, 2014). Buna göre, siber düzeyde; İnternet ortamında bilginin yayılma hızı ve kalıcılığı, siber zorba ile yüzleşmeyi sağlayacak ortamın bulunmaması ve teknolojiye erişimin fazla olması risk faktörleri olarak değerlendirilirken; siber ortamda bazı sitelerde yaş kısıtlamalarının bulunması koruyucu faktörler olarak ele alınmıştır. Kişisel düzeyde iç kontrol odağı, yüksek özgüven ve hayatta anlam ve amaç bulma, aile düzeyinde güçlü aile bağları, teknolojinin güvenli kullanımı konusunda takip ediliyor olma; akran düzeyinde güçlü akran ilişkileri; okul düzeyinde ise akıl hocası (mentör) programlarının koruyucu olduğu bildirilmiştir.

Sosyal Ekolojik Kuram, Swearer ve Hymel (2015) tarafından geleneksel zorbalığı açıklamak için de kullanılmıştır. Öne sürülen Sosyal Ekolojik Stres-Yatkınlık Kuramı zorbalığın açıklanmasında genetik, sosyal ve çevresel faktörlerin dinamik etkileşimini dikkate alır. Ansary (2020) sosyal ekolojik kuram temelinde Stres-Yatkınlık yaklaşımının siber zorbalıkta da yararlı olacağını ifade etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında çocuğun saldırganlık eğilimleri (örneğin, genetik yatkınlık, ahlaki kopukluk vb.); geçmiş siber mağduriyet deneyimleri (çevresel stres faktörleri); siber ortamlarda denetleyici faktörler (örneğin, teknolojik beceriler); ve ebeveyn faktörlerinin (örneğin, ebeveyn-çocuk ilişkileri ve bağlama özgü faktörler olan anne baba izlemi gibi) siber zorbalık davranışı açısından etkileştiğini ifade etmektedir.

Son yıllarda Sosyal Ekolojik Kuram temelinde yapılan çalışmalarda özellikle siber zorbalığa seyirci olanların tepkilerine odaklanmaktadır. Bu konuda yapılan bir gözden geçirme çalışmasında, siber zorbalıkta seyircilerin tepkilerinin bireysel (empati, benlik saygısı, ahlaki özellikler gibi), bağlamsal (başka seyircilerin varlığı, olayın algılanan şiddeti gibi) ve sosyal çevreye ait faktörlerce (akranlar, aile, öğretmenler gibi) belirlendiği ifade edilmiştir (Machackova, 2020). Sonuç olarak Sosyal Ekolojik Kurama dayalı bakış açısının siber zorbalıkların, mağdurların ve siber ortamlardaki seyircilerin davranışlarını açıklamakta farklı düzeylerden konuyu ele alan araştırmalara yön verdiği görülmektedir.

2. Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi

Çevrimiçi ortamlarda, insanların içsel sansürü azalmakta, gerçek hayatta söylemeyecekleri ve yapmayacakları pek çok şeyi daha rahat yapabilmektedir. Bu etki Suler (2004) tarafından “Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi” olarak tanımlanmaktadır. Bu etki sayesinde insanlar gizli duygularını daha rahat paylaşabildikleri, normalden daha fazla kibar ya da cömert olabildikleri (iyi huylu umursamazlık) gibi; acımasız eleştirilerde bulunma, öfke ve tehdit içeren davranışlarda da (zararlı umursamazlık) bulunabilmektedir. Suler (2004) bunun nedenlerini; kimliğin gizlenerek sanal dünyadaki aktivitelerin gerçek yaşamda gizli kalması, iletişim kuran kişilerin karşılıklı olarak birbirlerini görmemesi, alıcının iletişime verdiği tepkinin bilinmemesi, gerçek hayattaki sonuçların göz ardı edilmesi, sanal karakterlerin sanal ortamda kalacağı düşünülmesi ve günlük yaşamda bulunan otorite figürlerinin sanal ortamda bulunmaması gibi etkenlerle açıklamaktadır.

Çevrimiçi umursamazlık etkisinin anlaşılmasında ve açıklanmasında Sosyal Buradalık Kuramından yararlanılmıştır (Kim ve Chang, 2017). Sosyal Buradalık çevrimiçi ortamlarda insanların gerçek kişiler olarak algılanması olarak tanımlanmaktadır (Gunawardena, 1995). Kuram ilk olarak telefonla iletişim gibi yüz yüze olmayan, aracılı iletişim ortamlarında sosyal davranışları açıklamak amacıyla ortaya atılmış (Short, Williams ve Christie, 1976; akt. Gunawardena ve Zittle, 1997), sonrasında bilgisayar aracılığıyla kurulan iletişimlerin açıklanmasında kullanılmıştır (Biocca, Harms ve Burgoon, 2003). Aracılı iletişim bazı kendine has özellikleri nedeniyle yüz yüze iletişimden farklılaşmaktadır. Sosyal Buradalık, yüz yüze ortamlarda daha fazla hissedilirken, yazılı iletişimde ise daha az hissedilmektedir. Karşıdaki kişi ile fiziksel temasın artması; yakınlık, sıcaklık ve kişilerarası uyumu artırmaktadır. Öte yandan çevrimiçi iletişim teknolojilerinin en büyük dezavantajı, kişiyi karşı tarafta gerçek bir kişinin var olduğu hissinden yoksun bırakmalarıdır. Yüz yüze iletişimin bulunmadığı ortamlarda karşıdaki kişiye yönelik empati duygusu da ortadan kalkmakta ve çevrimiçi ortamlar başkaları üzerinde güç kullanmayı kolaylaştırmaktadır. Bu tür ortamlarda, çocuklar ya da gençler karşı tarafta gerçek bir kişiye zarar verdiklerini fark etmeksizin, kolayca zorbalık yapabilmektedir. Bu kurama dayalı olarak siber zorbalığı inceleyen az sayıda da olsa çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Mark ve Ratliffe (2011) Sosyal Buradalık hissini azalmasının empatik duyguların azalmasında ve saldırgan davranışların artmasında etkili olduğunu bildirmektedir.

3. Genel Saldırganlık Kuramı

Genel Saldırganlık Kuramı sosyal öğrenme ve sosyal bilişsel kuramlarını temel alarak medyadaki şiddet ile saldırgan davranışlar arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır (Bushman ve Anderson, 2002). Siber zorbalık ve mağdurluğun yaygınlığını, diğer değişkenlerle ilişkilerini ve sonuçlarını araştıran 131 çalışmayı inceleyen Kowalski, Giumetti, Schroeder ve Lattanner (2014) bütüncü bir model yardımıyla siber zorbalığı açıklamıştır. Modelde kişisel ve durumsal etkenler, yollar, yakın süreçler ve uzak sonuçlar kullanılarak siber zorbalık açıklanmıştır.

Siber zorbalığa neden olan etkenlerden kişisel faktörler (demografik özellikler, değerler ve algılar gibi), durumsal faktörler (kışkırtma, okul iklimi, anonimlik algısı gibi) ve bireyin içsel özellikleri (biliş, duygu, uyarılma gibi) bireyin bir değerlendirme yapmasına ve siber zorbalıkta bulunup bulunmama kararı vermesine etki etmektedir (Kowalski ve diğ., 2014). Davranışın sonuçları süreç içinde bireyin kararını etkileyecek yeni girdileri oluşturacaktır. Örneğin, siber zorbalık yapıp olumsuz bir sonuçla yüzleşmemesi, anonimlik algısını besleyeceği için, birey tekrar siber zorbalıkta bulunma kararını daha kolay verecektir. Model, siber mağduriyette de kişisel ve durumsal faktörlerin etkili olduğunu ifade etmektedir. Mağduriyetin yarattığı düşünceler, duygular, uyarılmışlık bireyin bir değerlendirmede bulunmasına ve teki vermesine neden olmaktadır. Bu noktada, mağdur dürtüsel bir karar vererek kendisi siber zorbalık yapabilir.

Siber zorbalığın ortaya çıkmasını kolaylaştıran bireysel faktörlerden intikam, daha önce siber mağdur olmak ya da siber zorbalık yapmış olmak, teknolojik becerilerini göstermek, eğlenmek ya da güçlü hissetmek gibi dürtüler, empati ve narsizm gibi kişilik özellikleri, kaygı ve depresyon, İnternete kolay erişim ve uzun süre İnternette vakit geçirme, sigara, alkol kullanımı, fiziksel saldırı geçmişi ya da hırsızlık gibi davranışlar, zorbalığın ahlaki olarak onaylanması ve ahlaki serbestlik gibi değerler bildirilmiştir. Öte yandan, düşük sosyal zekâ, dikkat eksikliği ve hiperaktivite gibi özelliklerin siber mağduriyeti yordadığı belirtilmiştir. Koruyucu etkenler olarak ise arkadaşlardan algılanan destek, anne babanın desteği, anne baba ile güçlü duygusal bağlar, anne baba izlemi, olumlu okul ortamı bildirilmiştir. Siber zorbalık yapanların kimliğinin gizli kalması, mağdurlar için siber zorbalık yapma kapısını aralayan önemli bir durumsal etken olarak gösterilmiştir.

Siber zorbalığı yordayan durumsal ve bireysel etkenler ile sonuçlarının incelendiği bir çalışmada modele kısmi destek sunulmaktadır (Morin, Bradshaw ve Kush, 2018). Siber zorbalığa maruz kalmanın mağdurlar üzerinde olumsuz sonuçları olduğu, ancak bazı koruyucu etkenlerin bu olumsuz etkileri azalttığı görülmüştür. Geleneksel zorbalığa maruz kalma, geçmiş siber zorbalık davranışı, sınıf düzeyinin artması, siber zorbalığa maruz kalma olasılığını arttırırken; kentleşme, okul büyüklüğü, farklı etnik kökenlerden öğrencilerin okulda bulunması gibi durumsal faktörlerin etkisi olmadığı bulunmuştur. Öte yandan uyku ve stres sorunları gibi içselleştirilmiş sorunlar ile okulu asma ve düşük notlar gibi okulda işlevselliği etkileyen siber zorbalığın olumsuz sonuçları çalışmada desteklenmektedir. Çalışmanın bir diğer önemli bulgu ergenlerin arkadaşları ile ilişkilerinin, bahsedilen olumsuz sonuçların tamamı açısından koruyucu bir etkiye sahip olmasıdır. Bir başka çalışmada da çocukluk döneminde psikolojik istismar yaşantısının siber zorbalıkta bulunmayı yordadığı, ancak Genel Saldırganlık Kuramınca öne sürülen kişisel etkenlerden ahlaki kişilik özelliklerin bu ilişkiye aracılık ettiği bildirilmektedir (Zhang, Sun, Chen, Yang ve Wang, 2020).

Sözel saldırganlığın siber zorbalıkta bulunma davranışını etkilediğini gösteren bir çalışma kuramı desteklemektedir (Savage ve Tokunaga, 2017). Siber zorbalığın açıklanmasında çok sayıda etkeni ele almış olması ve aynı zamanda hem siber zorbalığı hem de siber mağduriyeti açıklamasının kuramın güçlü yanları olarak gösterilebilir. Bu değişkenlerin boylamsal olarak incelenmesi nedensel açıklamalar açısından yarar sağlayabileceği düşünülmektedir.

4. Gerekçelendirilmiş Eylem Kuramı ve Planlanmış Davranış Kuramı

Gerekçelendirilmiş Eylem Kuramına (GEK) göre insanların bir davranışı yapmak istemesinin tutum ve kişisel norm olmak üzere iki temel nedeni bulunur (Fishbein ve Ajzen, 1975). *Tutum*, yani kişinin söz konusu davranışı istenen ya da istenmeyen bir davranış olup olmadığını değerlendirmesidir. *Kişisel norm* ise davranışa yönelik algılanan toplumsal baskıdır. Bu iki etkene *algılanan davranışsal kontrol* (davranışın yapılmasının kişinin kendi kontrolünde olup olmadığına yönelik algısı) boyutu eklenerek Planlanmış Davranış Kuramı (PDK) oluşturulmuştur.

Kuramdan yola çıkarak yapılan bir araştırmada siber mağdurlara duyulan empatinin düşük olması siber zorbalığa karşı olumlu tutumla, olumlu tutum siber zorbalık niyetinde artışa ve niyet ise siber zorbalık davranışında artışla ilişkili bulunmuştur (Doane, Pearson ve Kelley, 2014). Ergenlerin hemen hemen tamamının İnternete bir şekilde erişimlerinin olması nedeniyle algılanan davranışsal kontrol bu çalışmada ele alınmamıştır.

Tokunaga (2010), PDK'nın siber zorbalık davranışını açıklamada yardımcı olabileceğini öne sürmektedir. Çocuk ya da ergenin siber zorbalığa karşı tutumu ve kişisel normları olumlu ise, bir engelle karşılaşmıyorsa ve karşısına fırsat çıkıyorsa, siber zorbalıkta bulunma davranışını gerçekleştirme niyeti o kadar fazladır. Yapılan bir çalışma, ergenlerin siber zorbalığa karşı tutumları, kişisel normları ve siber zorbalıkta bulunmayı kolay bir davranış olarak algılamalarının siber zorbalıkta bulunma davranışını %44 oranında yordadığını göstermiştir (Heirman ve Walrave, 2012). Yapılan bir başka çalışma da tutum, kişisel normlar ve algılanan davranışsal kontrolün kişinin siber zorbalık yapma niyetini anlamlı düzeyde (%28.8) açıkladığı belirtilmektedir (Pabian ve Vandebosch, 2014).

Bu kurama dayalı geliştirilen bir müdahale çalışmasında, üniversite öğrencilerine siber zorbalık tanımı, tanık olunan siber zorbalık türleri, tepkiler ve olaya tepki olarak yapabilecekleri başka bir şey olup olmadığı gibi konuları içeren bir video izletilmiştir (Doane, Pearson ve Kelley, 2020). Videoyu izleyen katılımcıların siber zorbalığa şahit olduklarında mağdura yardım etmeye eğilimlerinin arttığı bulunmuştur. Ancak izleme çalışmalarında etki kalıcı olmamıştır. Benzer bir önleme çalışması daha küçük yaş gruplarında (10-12 yaş) çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiştir (Vlaanderen, Bevelander ve Kleemans, 2020). Bu çalışmada çocukların bilgi, farkındalık ve empati yetkinlikleri ele alınmıştır. Siber zorbalıkla karşılaştıklarında

müdahaleye yönelik olumlu tutumlarını, müdahaleye yönelik olumlu öznel normları ve algılanan davranışsal kontrollerinin artırılması yoluyla çocukların müdahale etme niyetlerini artırmaya yönelik siber zorbalık ile ilişkili bilgiler, örnek durumlar, kısa videolar, yazma etkinliklerinin yer aldığı 35 dakikalık bir program geliştirilmiştir. Sonuçlar çocukların müdahale programından sonra karşılaştıkları siber zorbalık durumlarına müdahale etme olasılığının arttığını desteklemektedir. Ancak, kuramın boyutları bu etkiyi açıklamamıştır.

5. Barlett ve Gentile'in Siber Zorbalık Modeli (BGSZM)

Barlett (2016) çeşitli kuramların genel zorbalığı açıklasalar da siber zorbalığı açıklamakta yetersiz olacaklarını öne sürmektedir. Bu nedenle Genel Saldırganlık Kuramı ve Genel Öğrenme Modellerinden yola çıkarak çevrimiçi ortamın özelliklerine özgü bir kuram geliştirme ihtiyacı hissetmiştir. Model, siber zorbanın kimliğinin bilinmemesi ve geleneksel zorbalıkta kurban mağdur arasındaki fiziksel güç dengesizliğinin siber zorbalıkta olmamasını siber zorbalığa özgü özellikler olarak değerlendirmektedir.

Bu kurama göre bir öğrenme yaşantısı (herhangi bir uyarana maruz kalma) sonucunda kişi o davranışın bilişsel, duygusal, sosyal ve davranışsal sonuçları ile olayı eşleştirmektedir. Siber zorbalıkta da bu tür yaşantı deneyimleyen saldırgan, kimliğinin fark edilmediğini, fiziksel olarak güçlü olmaksızın başkalarına karşı güç kullanabildiğini, yaptığı saldırgan davranışların sonucunda herhangi fiziksel bir yaptırım yaşamadığını, yaptığı davranışın mağdurda ortaya çıkardığı zararı ya da olumsuz sonuçları görmediğini öğrenir. Bu durum zamanla siber zorbalığa karşı olumlu tutum geliştirilmesine ve davranışın artmasına neden olur.

Siber zorbalık ve geleneksel zorbalık davranışlarının ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Barlett ve Gentile, 2012, Beran ve Li, 2007). Ancak Barlett (2017) siber zorbalığa karşı tutumun geleneksel zorbalıkta bulunma davranışını etkilemiyor olmasını öne sürerek, modelin siber zorbalığa özgü olduğunu ifade etmektedir. Barlett, Chamberlin ve Witkower (2017) tarafından yapılan boylamsal bir çalışma modeli desteklemektedir. Çevrimiçi ortamda fiziksel gücün gereksizliğine inanç ve kimliğin gizliliği algısı, zaman içinde siber zorbalığa karşı tutumu; bu tutumun da sonrasında siber zorbalıkta bulunma davranışını yordadığı görülmüştür. Bir başka çalışmada ise, İnternet ortamında harcanan süre, teknoloji erişimi algısı ve yaş olmak üzere üç dışsal değişkenin etkisi incelenmiştir (Barlett, Madison, Heath ve DeWitt, 2019). İnternette harcanan sürenin artışı, siber zorbalığı etkileyen en önemli değişken olarak bulunmuştur. Yaş, teknolojiye erişim ile ilişkili bulunurken, yaşanan ülkenin İnternet erişimi algısı sadece siber zorbalık ile ilişkili bulunmuştur. Bu değişkenlerin modele dahil edilmesi özellikle önleme çalışmaları açısından önemlidir. Ergenlerin İnternet ortamında geçirdikleri süre ve yaşadıkları ülkedeki İnternet erişim olanakları, siber zorbalığa karşı var olan yasal düzenlemeler konusunda bilgilendirilmeleri önleme çalışmalarında dikkat edilmesi gereken boyutlardır.

Kültürlerarası yapılan bir çalışma da bağımlı ve bağımsız farklı kültürleri temsil eden yedi ülkede çok sayıda katılımcı ile kuram test edilmiştir (Barlett ve diğ., 2020). Hem farklı ülkelerde ayrı ayrı hem de tüm örnekleme bakıldığında öne sürülen değişkenlerin (kimliğin gizliliği algısı ve çevrimiçi ortamda fiziksel gücün gereksiz olduğu inancı) siber zorbalıkta bulunmayı yordadığı bulunmuştur. Özellikle ABD, Avustralya ve Almanya gibi bağımsız kültürlerde bu etki Brezilya, Singapur, Çin ve Japonya gibi daha bağımlı kültürlerde daha fazladır. Yine de kuram kişisel (öz-kontrol gibi) ve bağlamsal (aile izlemi gibi) faktörleri ve geçmiş siber mağduriyet yaşantılarını dikkate almadığı için eleştirilmektedir (Ansary, 2020). Türkiye'de kuramın öne sürdüğü kavramların siber zorbalıkla ilişkisini araştıran bir çalışma bulunmamaktadır.

6. Genel Gerginlik Kuramı

Genel Gerginlik Kuramı şiddet içeren davranışların açıklanmasına yönelik olarak geliştirilmiştir (Agnew, 1992). Kuram başkalarıyla ilişkilerde; kişinin değer verdiği hedeflerine ulaşmasının engellenmesi, kişinin sahip olduğu olumlu uyarıların uzaklaştırılması ve kişiye zararlı ya da olumsuz uyarılar sunulması (ya da bunlardan herhangi biriyle tehdit edilme) olmak üzere üç ana gerginlik nedenini vurgular. Bu gerginlikler kişinin öfke ve gerginlik duyarak şiddet içeren davranışlarda bulunmasına neden olmaktadır. Örneğin, hak ettiği halde bir başarıyı elde edemediğini düşünmek; arkadaş kaybı, akranının ciddi bir hastalığı, okul değişikliği, maddi sorunlar ya da sınav stresi bu gerginlik kaynaklarına örnek olarak verilebilir. Bu olumsuz durumların olumsuz duygular yaşamasına neden olur. Bu olumsuz duygulardan birisi olan öfke, intikam hissine neden olduğu için kuram açısından ayrı bir öneme taşır. Üç farklı ülkede yapılan bir çalışmada, farklı zorbalık türlerinin duygusal etkileri arasında en çok ifade edilen duygu olarak öfke belirtilmiştir (Ortega, Elipe, Mora-Merchán, Calmaestra ve Vega, 2012). Bu tür olumsuz duygular saldırgan ya da şiddet içeren davranışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Akıl hastaları, ergenler gibi farklı örneklerde yapılan çalışmalarda şiddet ve saldırgan davranışların açıklanmasında stres ve gerginliğin önemli bir etken olduğu görülmüştür (Link ve diğ., 2016; Nivette, Eisner ve Ribeaud, 2017).

Kuram siber zorbalığı hem gerginlik kaynağı hem de gerginliğin sonucu olarak kabul eder. Aile ilişkileri, akranlar tarafından kabul görmeme, okul ve ödev baskısı gibi sosyal gerginlik etmenleri gençlerin siber zorbalıkta bulunmasını anlamlı olarak yordamaktadır (Paez, 2018). Akranları tarafından kabul görmeyen ve okul karşı olumsuz tutuma sahip ergenler, akranlarınca kabul gören ve okula karşı tutumları olumlu ergenlere oranla daha fazla siber zorbalıkta bulunmaktadır. Sonuçlar kuramın öne sürdüğü gerginliklerin siber zorbalıkta bulunma ile ilişkili olduğunu desteklemektedir.

Bir başka çalışmada ise Genel Gerginlik Kuramını test etmek amacıyla çevrimdışı ortamlarda zorbalığa maruz kalmanın siber zorbalık yapma ile ilişkisi incelendiğinde, geleneksel zorbalığa maruz kalan ergenlerin daha fazla siber zorbalık yaptıklarını yani öfkelerini sanal ortamda dışa vurdukları görülmektedir (Jang, Song ve Kim, 2014). Ayrıca diğer gerginlik türlerinden anne baba ve ergen arasında yaşanan çatışmalar, sınavlar ve maddi sorunlar gibi farklı stres kaynaklarının siber zorbalıkta bulunma ile pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Ancak bu çalışmada siber zorbalığa maruz kalma bir gerginlik sebebi olarak ele alınmamıştır.

Siber zorbalığı açıklamak amacıyla bu kuramdan yararlanan bir diğer çalışma siber mağduriyet, algılanan sosyal destek, akademik ya da maddi sorunların siber zorbalıkta bulunma üzerine etkilerini araştırmıştır. Buna göre, daha fazla gerginliğin katılımcıların daha fazla öfke duyma ile ve öfkenin de daha fazla siber zorbalıkta bulunma ile ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır (Lianos ve McGrath, 2017). Çalışmada ayrıca gerginlik ve stresin siber zorbalık davranışını öz-kontrolle karşılaştırıldığında daha fazla açıkladığı bildirilmektedir.

Kültürlerarası bazı çalışmalarda kurama destek sunmaktadır (Choi ve Kruis, 2018; Oh ve Connolly, 2018). Türkiye’de yapılan bir çalışmada, gerginlik nedenlerinden siber mağduriyetin siber zorbalığı boylamsal olarak anlamlı düzeyde yordadığı bildirilmiştir (Akgül, 2018).

7. Rutin Aktiviteler Kuramı

Rutin Aktiviteler Kuramı (RAK, Routine Activities Theory) kriminoloji uzmanları tarafından suçu açıklamaya yönelik olarak geliştirilmiş ve suçun açıklanmasında çevresel etkenlere vurgu yapmıştır (Cohen ve Felson, 1979). Kuram, suç işleme oranlarındaki artışın, insanların günlük yaşantılarındaki aktivitelerden kaynaklandığını ve evden uzakta geçirdikleri zamanın artışı nedeniyle suç için uygun fırsatların oluştuğunu iddia etmektedir.

Kuram motive olmuş bir suçluya yakınlık, uygun hedef ve koruyucunun yokluğu olmak üzere üç etkenin suçun ortaya çıkmasına neden olduğunu ileri sürmektedir. Uygun hedef, kendisini korumak için yeterli önlemleri almayan, kolay ulaşılabilir, uygun ve çekici kişileri ifade

etmektedir. Özellikle kendisi ile ilgili kişisel bilgileri daha fazla paylaşan, sosyal ağlarda yaptıkları paylaşımlar sadece arkadaşlarına değil herkese açık olanlar, İnternet ortamında tanıştığı kişilerle gerçek hayatta iletişim kuranlar uygun hedef olarak görülmektedir. Koruyucunun yokluğu fiziksel ya da sosyal olarak hedefi suçtan koruyabilecek mekanizmaların ya da kişilerin yokluğunu ifade eder. Bilgisayar kullandığı ortamlarda anne baba, öğretmen, arkadaş gibi başka kişilerin varlığı, ailelerin bilgisayar kullanımına sınırlılık getirip getirmemesi, filtre programları kullanıp kullanmaması gibi etkenlerin bu açıdan önemli olduğu kabul edilmektedir. Son olarak İnternette geçirilen sürenin artışının motive olmuş bir suçluyla karşılaşma olasılığını arttırdığı kabul edilmektedir. Uygun bir hedef bulunduğu, yeterli koruyucu mekanizma yok ise, suç işlemeye motive olmuş kişi uygun fırsatı yakalayarak siber zorbalıkta bulunmaktadır.

Kuram, gençlerin çevrim içi zorbalığa maruz kalmalarının bu üç etkene bağlı olarak açıklanabileceğini öne sürmüştür (Marcum, Higgins & Ricketts, 2010). İnternette (özellikle sosyal ağlarda) daha fazla zaman geçirme motive olmuş bir saldırganla karşılaşma olasılığını arttıracığı ve kişiyi siber zorbalık için uygun hedef haline getireceği öne sürülmektedir. Marcum ve diğerlerinin (2010) yaptıkları çalışmada RAK'ın üç kavramını; uygun hedef, motive olmuş suçlu ile karşılaşma ve etkili bir koruyucunun bulunmaması gibi etkenlerin siber zorbalığa maruz kalma ile ilişkisini incelemiştir. Bu amaçla, katılımcılara İnternette geçirilen süre, İnternette kişisel bilgilerin paylaşımına yönelik faaliyetler ile öğretmen, aile ve koruyucu yazılım programları gibi koruyucu etkenlere yönelik sorular sorulmuştur. Araştırmanın sonuçlarına göre, bilgisayar- aracılı iletişim kullanımı (uygun hedef), çevrim içi kişisel bilgilerin paylaşımı ve çevrimiçi ortamlarda tanışılan kişilerle iletişimin (motive olmuş suçlu ile karşılaşma) siber zorbalığı yordayan en güçlü değişkenler olduğu bulunmuştur. Kuramın üçüncü etkeni olan etkili bir koruyucunun bulunması ise siber zorbalık ile ilişkili bulunmamıştır. Çalışmanın sonucunun kısmen kuramı desteklediği görülmektedir. Yani çevresel etkenler, bilgisayar aracılığıyla iletişim kurma, İnternette uzun zaman geçirme gibi ergenlerin rutin aktiviteleri, siber zorbalığa maruz kalmalarını açıklamaktadır.

Benzer biçimde Navarro ve Jasinski (2012) RAK'ın siber zorbalık yaşantısını açıklayıp açıklayamayacağını test etmiştir. Kuramda belirtilen üç etken olan uygun hedef, motive olmuş suçlu ve etkili bir koruyucunun varlığı benzer sorularla ölçülmüştür. Sonuçlar, Marcum ve arkadaşlarının (2010) bulguları ile tutarlı biçimde, birinci ve ikinci etkene destek sağlamaktadır. Ancak etkili koruyucunun varlığı boyutunda sonuçlar farklılaşmaktadır. Anne babaların tutum ve davranışları siber zorbalık yaşantısı ile ilişkili bulunmazken, filtreleme yazılımı kullanılmasının siber zorbalığın önlenmesi ile ilişkili olduğu bulunmuştur. RAK'ın test edildiği başka bir çalışmada ise uygun hedef, motive olmuş suçlu ve etkili bir koruyucunun varlığı gibi etkenler incelenmiştir (Choi, Earl, Lee ve Cho, 2019). Diğer iki çalışmadan farklı olarak sonuçlar hem geleneksel hem de siber zorbalık açısından değerlendirilmiş ve kuramın desteklediği görülmüştür. Özellikle etkili koruyucu faktörlerin varlığının hem geleneksel hem de siber zorbalığın önlenmesinde etkili olduğu bulunmuştur. Ancak bu çalışmada hem siber hem de fiziksel olmayan zorbalık ele alındığı için, gündelik yaşama dair etkenler çalışmada bağımsız değişken olarak incelenmiştir. Başka çalışmalarda da kuram desteklenmektedir (Bossler ve Holt, 2009; Hinduja ve Patchin, 2008). Ayrıca çevrim içi ortamlarda gerçekleşen başka siber suçlarda da RAK'ın etkililiği test edilmiştir. Siber taciz (Wick ve diğ., 2017), takipçi tacizcilik (cyber stalking) (Reyns ve diğ., 2011), İnternet dolandırıcılığı (Van Wilsem, 2011) ve kimlik avcılığı (Pratt ve diğ., 2010) gibi bazı çalışmalar kuramın açıklamalarına destek sağlamış, öte yandan bazı çalışmalarda ise kuram doğrulanamamıştır (Leukfeldt, 2014).

RAK çevresel etkenleri vurgulayarak, ergenin yaşantısının, İnternet kullanım süresi, kullandığı sosyal ağlar, İnternet kullanım alışkanlıkları ve koruyucu tedbirlerin varlığı gibi çok sayıda nedenin siber zorbalığın ortaya çıkması açısından önemine değinir. Bu nedenle önleme çalışmalarında çocuk ya da gençlerin siber rutinleri ya da alışkanlıklarının belirlenmesi ve daha

az siber zorbalıkta bulunmalarına ya da daha az siber zorbalığa maruz kalmalarına yardımcı olacak, İnternet kullanım süresinin azaltılması, anne babaların kontrolü, filtre ve güvenli İnternet kullanımının yaygınlaştırılması, çocuk ve gençlerin kişisel bilgilerinin gizliliği, İnternet ortamında yayınlanan içeriklerin silinmeyeceği gibi temel bilgiler konusunda farkındalıklarının artırılmasının önemini ortaya koymaktadır.

8. Üç I Kuramı (I³ ya da I cubed theory)

Son yıllarda siber zorbalığın açıklanmasında kullanılan bir diğer kuram Üç I Kuramı kuramıdır. Kuram saldırgan davranışların açıklanması amacıyla geliştirilmiş, uygun koşulları veya risk faktörlerini belirleyerek ve bu risk faktörleri arasındaki etkileşimleri ele alan bir meta kuramdır (Slotter ve Finkel, 2011). Kurama göre saldırgan davranışları etkileyen kışkırtma, itici güç ve engelleme olmak üzere 3 temel faktör bulunur. *Kışkırtma (instigation)*, bireyi saldırganlığa teşvik edebilecek durumsal olayları veya durumları ifade eder. *İtici güç (impellance)*, bir bireyin agresif davranma olasılığını artıran eğilimlerini veya durumsal faktörleri ifade eder. *Engelleme (inhibition)*, bir bireyin saldırganlık dürtüsünü hafifleten öz-kontrol gibi özellikleri veya durumsal faktörleri ifade eder. Bu üç etken birbirlerinden bağımsız olmakla birlikte saldırgan davranışın yordanmasında birbiriyle ilişkilidir (Finkel ve diğ., 2012).

Üç I Kuramı Wong, Cheung ve Xiao (2018) tarafından siber zorbalığın açıklanmasında ele alınmış, siber zorbalık ve siber mağduriyet için risk faktörlerinin belirlenmesinde yararlanılmıştır. Buna göre siber zorbalıkta bulunma için geçmiş siber mağduriyetin kışkırtıcı, çevrim içi umursamazlığın ise itici güç faktörleri olarak değerlendirilmiştir. Özdenetim ise engelleme faktörü olarak ele alınmıştır. Ansary (2020) ayrıca kuramın siber zorbalığın açıklanmasında yeni olduğunu, farklı örneklerde de test edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

9. Kuramlara Genel Bir Bakış

Yukarıda değinilen kuramların siber zorbalığı farklı açılardan incelediği görülmektedir. Genel olarak bakıldığında her kuramın siber zorbalığın nedenine ilişkin kendi bakış açısından bir açıklama sunduğu görülmektedir. Bu açıklamalar özet olarak Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Çalışmada yer alan çeşitli kuramların siber zorbalığın nedenlerine ilişkin açıklamaları

Kuramlar	Siber zorbalığın nedenine yönelik açıklamalar
1. Sosyal Ekolojik Kuram (Espelage ve diğ., 2013)	Çocuk ya da ergenin içinde bulunduğu ekosistemin etkisi
2. Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi (Suler, 2004)	Çevrimiçi ortamlarda içsel sansürün azalması
3. Genel Saldırganlık Kuramı (Kowalski ve diğ., 2014)	Sosyal öğrenme ve sosyal bilişsel kuram temelinde kişisel (örneğin demografik özellikler ya da psikolojik durum) ve durumsal (örneğin arkadaşlardan alınan sosyal destek, ana baba izlemi) etkenler
4. Gerekçelendirilmiş Eylem Kuramı ve Planlanmış Davranış Kuramı (Tokunaga, 2010)	Tutumlar, normlar ve algılanan toplumsal baskılar
5. Barlett ve Gentile'in Siber Zorbalık Modeli (Barlett, 2017; Barlett ve Gentile, 2012)	Çevrimiçi ortamın özellikleri, siber zorbalık davranışının bilişsel, duygusal, sosyal ve davranışsal açıdan öğrenilmiş sonuçları ve tüm bunlar sonucunda oluşan tutumlar
6. Genel Gerginlik Kuramı (Paez, 2018)	Çocuğun ya da ergenin hedeflerine ulaşmasının engellenmesi, değer verdikleri şeylerin kaybı ya da başarıya ulaşamama gibi gerginlikler
7. Rutin Aktiviteler Kuramı (Marcum ve diğ., 2010)	Motive olmuş bir suçlu ile karşılaşmayı ve uygun hedef olarak algılanmayı sağlayacak davranışlar ve koruyucu tedbirlerin yokluğu
8. Üç I Kuramı (Wong ve diğ., 2018)	Kışkırtıcı, itici ve engelleyici faktörler

Bu kuramlardan yola çıkılarak etkili bir önleme çalışmasında bilgilendirme, bilinçlendirme ve önleyici tedbirlerin varlığı öne çıkmaktadır (Tablo 2). Özellikle ergenlerin İnternet kullanım süresi ve sıklığının azaltılmasına yönelik çalışmalar; bilgisayar, cep telefonu gibi iletişim araçlarında filtre programların kullanılması teşvik edilmelidir. Anne baba ve öğretmenler gibi çocuk ya da ergenin çevresindeki yetişkinleri özellikle mağdurları erken fark etmelerine yardımcı olacak bilgilerle desteklemek ve etkili ebeveyn kontrolünün sağlanması için konu ile ilgili bilgilendirmek gerektiği göze çarpmaktadır. Ergenlere yönelik olarak yapılacak çalışmalarda siber ortamın özelliklerini doğru tanımları sağlanmalıdır. İnternet ortamında kimliğin gerçekten gizli olup olmadığı, paylaşılan materyallerin kalıcı ve görünür olduğu, çevrimiçi ortamlarda yapılan paylaşımların hızla yayılma potansiyelleri gibi konularda farkındalık oluşturulması sağlanmalıdır. Siber zorbalık türleri ve hangi davranışların siber zorbalık olarak kabul edildiğinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu sayede sosyal buradalığın daha az hissedildiği ortamlarda iletişim kurulan kişilerin aslında gerçek kişiler olduklarının anlaşılması mümkün olacaktır. Siber zorbalığa karşı tutumların önemi düşünüldüğünde, bu tür davranışların kabul edilebilir, herkesin yaptığı basit ve sıradan davranışlar olmadıkları vurgulanarak, aksine olumsuz tutum oluşturmak için gerekli bilinçlendirme çalışmalarının yapılması, gerekmektedir. Siber zorbalığa maruz kalanların yaşayacakları olumsuz duygular ve sonuçlar konusunda farkındalık kazandırılması ve mağdurların yaşadıkları olumsuz duygular ve sonuçları hakkında bilgi verilmesi, öç alma amaçlı davranışlarının önlenmesi de ergenlere yönelik önleme çalışmalarında bir diğer önemli boyutu oluşturmaktadır.

Tablo 2. Siber zorbalığın önlenmesine yönelik alınabilecek tedbirler

Amaç	Tedbir
Bilgilendirme	Siber zorbalığın tanımı ve türleri Siber ortamın özellikleri Kimliğin gizliliği kavramı Siber zorbalığın sonuçları Paylaşımların kalıcılığı, görünürlüğü ve yayılma hızı
Bilinçlendirme	Aile ve öğretmenlerin mağdurları erken fark etmelerine yardımcı bilgiler Çocuk ve ergenlerde siber zorbalığa karşı olumsuz tutum geliştirme Siber zorbalığın olumsuz sonuçları konusunda farkındalığın artırılması
Önleme	Anne baba izlemi Filtre programlarının kullanılması İnternet kullanım süresinin sınırlandırılması

Kuramsal çalışmalar ayrıca demografik özellikler açısından kimlerin siber zorbalıkta bulunacağı ya da kimlerin mağdur olabileceği konusunda risk altında olduğu konusunda da bilgi vermektedir. Farklı kuramlar tarafından risk altında olabilecek gruplar Tablo 3'de sunulmaktadır. Siber mağduriyet (Lianos ve McGrath, 2017), düşük empati (Doane ve diğ., 2014), internette geçirilen sürenin artışı (Navarro ve Jasinski, 2012) ve siber zorbalığa ilişkin normlar, tutumlar, değerlerin olumlu olmasının (Barlett ve Gentile, 2012; Pabian ve Vandebosch, 2014) sıklıkla kuramlar tarafından dile getirildiği görülmektedir. Ancak, siber mağduriyet açısından az sayıda kuramın açıklaması olduğu görülmektedir (Kowalski ve diğ., 2014; Marcum ve diğ., 2010).

Tablo 3. Çalışmada yer alan çeşitli kuramlara göre siber zorbalık ve siber mağduriyet açısından risk grubunda olanlar

Kuram	Siber zorbalıkta bulunma	Siber mağdur olma
1. Sosyal Ekolojik Kuram (Espelage ve diğ., 2013)	Akran gruplarının siber zorbalığa karşı olumlu tutumu Teknolojiye erişimin fazla olması	
2. Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi (Suler, 2004)	Düşük empati düzeyi	
3. Genel Saldırganlık Kuramı (Kowalski ve diğ., 2014)	Düşük empati düzeyi ve narsizm gibi kişilik özellikleri Depresyon ve kaygı İnternette geçirilen sürenin uzun olması Siber zorbalığa yönelik olumlu algı Madde kullanımı ve fiziksel saldırganlık Arkadaşlardan algılanan sosyal desteğin az olması Anne baba ile olumsuz ilişkiler	Düşük sosyal zekâ, dikkat eksikliği ve hiperaktivite Depresyon ve kaygı Arkadaşlardan algılanan sosyal desteğin az olması
4. Gerekçelendirilmiş Eylem Kuramı ve Planlanmış Davranış Kuramı (Tokunaga, 2010)	Siber zorbalığa karşı olumlu tutum ve kişisel normlar Siber zorbalığın kolay bir davranış olarak algılanması Düşük empati düzeyi	
5. Barlett ve Gentile'in Siber Zorbalık Modeli (Barlett, 2017; Barlett ve Gentile, 2012)	Siber zorbalığa ilişkin olumlu tutumlar Kimliğinin gizli olduğunu düşünme Siber ortamda fiziksel gücün gerekmediği inancı	
6. Genel Gerginlik Kuramı (Paez, 2018)	Siber zorbalığa maruz kalmış olma Anne baba ile çatışmalar Maddi sıkıntılar	
7. Rutin Aktiviteler Kuramı (Marcum ve diğ., 2010)	Anne baba izleminin yetersiz olduğu çocuk ve gençler	İnternette daha çok zaman geçirenler Kişisel bilgilerini paylaşanlar Koruyucu yazılım programları kullanmayanlar
8. Üç I Kuramı (Wong ve diğ., 2018)	Siber zorbalığa maruz kalmış olma Öz-denetimin düşük olması Çevrimiçi umursamazlığın yüksek oluşu	

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada siber zorbalık davranışının ortaya çıkmasına ve sürdürülmesine yönelik olarak alan yazında yer alan kuramlardan Sosyal Ekolojik Kuram, Sosyal, Çevrimiçi Umursamazlık Etkisi, Genel Saldırganlık Kuramı, Gerekçelendirilmiş Eylem ve Planlanmış Davranış Kuramları, Barlett ve Gentile'in Siber Zorbalık Modeli, Genel Gerginlik Kuramı, Rutin

Aktiviteler Kuramı ve Üç I Kuramı ile bu kuramlar ile ilgili yapılmış araştırmalara yer verilmiştir.

Tüm bu kuramsal bakış açılarının kendi çerçevelerinden yaptıkları açıklamalar yapılan araştırmalarda desteklenmektedir. Farklı kuramların farklı bakış açıları, davranışın daha iyi anlaşılmasına yardımcı olurken, aynı zamanda önlemeye yönelik müdahaleler açısından uygulamacılara çeşitlilik sunmaktadır. Bu nedenle, önleme çalışmalarında farklı kuramsal bakış açılarını kapsayacak müdahaleler geliştirilmesi etkililiği arttıracaktır.

Siber zorbalıkla ilgili araştırmalarda, değişkenlerin tek bir kuramsal bakış açısından ele alındığı görülmektedir. Farklı kuramsal yaklaşımlara dayalı değişkenlerin aynı çalışmada incelenmesinin, kuramların etkililiğinin karşılaştırılmasında yararlı olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda bu alanda yapılan çalışmaların etkililiklerinin meta-analiz çalışmaları yardımıyla incelenmesi de kuramsal çalışmalara netlik kazandıracaktır.

Siber zorbalığa yönelik olarak özellikle son yıllarda artan kuramsal açıklamalar bundan sonra gerçekleştirilecek nicel ve nitel araştırmalara dayanak oluşturması açısından önem taşımaktadır. Davranışın nedenlerine yönelik açıklamalar, incelenen değişkenlerin belirlenmesinde yardımcı olacağı gibi aynı zamanda, müdahale ve önleme çalışmalarında yol gösterici olacaktır. Farklı kuramsal temellerin bütünleştirilerek, daha kapsamlı müdahale programları geliştirilmesinin, programların etkililiğini arttırmada yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30(1), 47-88.
- Akbulut, Y., & Eristi, B. (2011). Cyberbullying and victimisation among Turkish university students. *Australasian Journal of Educational Technology*, 27(7), 1155-1170. Doi: <https://doi.org/10.14742/ajet.910>
- Akgül, G. & Artar, M. (2020). Cyberbullying: relationship with developmental variables and cyber victimization. *Scandinavian Journal of Child and Adolescent Psychiatry and Psychology*, 8, 25-37.
- Ansary, N. S. (2020). Cyberbullying: Concepts, theories, and correlates informing evidence-based best practices for prevention. *Aggression and Violent Behavior*, 50, 101343.
- Aricak, T., Siyahhan, S., Uzunhasanoglu, A., Saribeyoglu, S., Ciplak, S., Yilmaz, N., & Memmedov, C. (2008). Cyberbullying among Turkish adolescents. *Cyberpsychology & Behavior*, 11(3), 253-261.
- Ayas, T. ve Horzum, M.B. (2012). İlköğretim öğrencilerinin sanal zorba ve mağdur olma durumu. *İlköğretim Online*, 11(2), 369-380.
- Baker, Ö. E. & Tanrikulu, İ. (2010). Psychological consequences of cyber bullying experiences among Turkish secondary school children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 2771-2776.
- Barlett, C. P. (2016). Exploring the correlations between emerging adulthood, Dark Triad traits, and aggressive behavior. *Personality and Individual Differences*, 101, 293-298.
- Barlett, C. P. (2017). From theory to practice: Cyberbullying theory and its application to intervention. *Computers in Human Behavior*, 72, 269-275.
- Barlett, C. P. & Gentile, D. A. (2012). Attacking others online: The formation of cyberbullying in late adolescence. *Psychology of Popular Media Culture*, 1(2), 123-135.
- Barlett, C.P., Chamberlin, K., & Witkower, Z. (2017). Predicting cyberbullying perpetration in emerging adults: a theoretical test of the Barlett Gentile Cyberbullying Model. *Aggressive Behavior*, 43(2), 147-154.
- Barlett, C. P., Madison, C. S., Heath, J. B., & DeWitt, C. C. (2019). Please browse responsibly: A correlational examination of technology access and time spent online in the Barlett Gentile Cyberbullying Model. *Computers in Human Behavior*, 92, 250-255.
- Barlett, C. P., Seyfert, L. W., Simmers, M. M., Hsueh Hua Chen, V., Cavalcanti, J. G., Krahé, B., ... & Skowronski, M. (2020). Cross-cultural similarities and differences in the theoretical predictors of cyberbullying perpetration: Results from a seven-country study. *Aggressive Behavior*, 1-9. <https://doi.org/10.1002/ab.21923>
- Beran, T. & Li, Q. (2007). The relationship between cyberbullying and school bullying. *The Journal of Student Wellbeing*, 1(2), 16-33.
- Biocca, F., Harms, C., & Burgoon, J. K. (2003). Toward a more robust theory and measure of social presence: Review and suggested criteria. *Presence: Teleoperators & Virtual Environments*, 12(5), 456-480.

- Bossler, A. M., & Holt, T. J. (2009). On-line activities, guardianship, and malware infection: An examination of routine activities theory. *International Journal of Cyber Criminology*, 3(1), 400-420.
- Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32(7), 513-531.
- Bushman, B. J. & Anderson, C. A. (2002). Violent video games and hostile expectations: A test of the general aggression model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(12), 1679-1686.
- Choi, J., & Krus, N. E. (2018). The Effects of Life Domains on Cyberbullying and Bullying: Testing the Generalizability of Agnew's Integrated General Theory. *Crime & Delinquency*, 1-29. Doi:10.1177/0011128718814860
- Choi, K. S., Earl, K., Lee, J. R., & Cho, S. (2019). Diagnosis of cyber and non-physical bullying victimization: A lifestyles and routine activities theory approach to constructing effective preventative measures. *Computers in Human Behavior*, 92, 11-19.
- Cohen, L. & M. Felson. (1979). Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach. *American Sociological Review*, 44, 588-608.
- Cross, D., Barnes, A., Papageorgiou, A., Hadwen, K., Hearn, L., & Lester, L. (2015). A social-ecological framework for understanding and reducing cyberbullying behaviours. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 109-117.
- Doane, A. N., Pearson, M. R., & Kelley, M. L. (2014). Predictors of cyberbullying perpetration among college students: An application of the theory of reasoned action. *Computers in Human Behavior*, 36, 154-162.
- Doane, A.N., Ehlke, S. & Kelley, M.L. (2020). Bystanders Against Cyberbullying: a Video Program for College Students. *Int Journal of Bullying Prevention* 2, 41-52. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00051-5>
- Espelage, D. L., Rao, M. A., & Craven, R. G. (2013). *Theories of cyberbullying. Principles of cyberbullying research: Definitions, Measures, and Methodology*, (Eds. Bauman, S., Cross, D., & Walker, J. L.). (2013). Principles of cyberbullying research: Definitions, measures, and methodology, 49-67. Routledge.
- Field, T. (2018). Cyberbullying: A narrative review. *Journal of Addiction Therapy and Research*, 2, 10-27. <https://dx.doi.org/10.29328/journal.jatr.1001007>
- Finkel, E. J., DeWall, C. N., Slotter, E. B., McNulty, J. K., Pond Jr, R. S., & Atkins, D. C. (2012). Using I³ theory to clarify when dispositional aggressiveness predicts intimate partner violence perpetration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(3), 533.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. MA: Addison-Wesley.
- Gardella, J. H., Fisher, B. W., & Teurbe-Tolon, A. R. (2017). A Systematic review and meta-analysis of cyber-victimization and educational outcomes for adolescents. *Review Educational Research*, 87(2), 283-308.
- Gunawardena, C. N. (1995). Social presence theory and implications for interaction and collaborative learning in computer conferences. *International Journal of Educational Telecommunications*, 1(2), 147-166.

- Gunawardena, C.N. & Zittle, F. J. (1997) Social presence as a predictor of satisfaction within a computer-mediated conferencing environment, *American Journal of Distance Education*, (11)3, 8-26, Doi:10.1080/08923649709526970
- Heirman, W., & Walrave, M. (2012). Predicting adolescent perpetration in cyberbullying: An application of the theory of planned behavior. *Psicothema*, 24(4), 614-620.
- Hinduja, S. & Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: An exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior*, 29(2), 129-156.
- Hinduja, S. & Patchin, J. W. (2009). *Bullying beyond the schoolyard: Preventing and responding to cyberbullying*. Thousand Oaks: SAGE.
- Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2018). Cyberbullying research summary: Cyberbullying and suicide. Online: http://www.cyberbullying.us/myspace_youth_research.pdf
- Jang, H., Song, J., & Kim, R. (2014). Does the offline bully-victimization influence cyberbullying behavior among youths? Application of general strain theory. *Computers in Human Behavior*, 31, 85-93.
- Kim, H., & Chang, Y. (2017). Managing online toxic disinhibition: The impact of identity and social presence. *SIGHCI 2017 Proceedings*, 1-5.
- Kim, S., Colwell, S. R., Kata, A., Boyle, M. H., & Georgiades, K. (2017). Cyberbullying victimization and adolescent mental health: evidence of differential effects by sex and mental health problem type. *Journal of Youth and Adolescence*, 1-12.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073-1137.
- Leukfeldt, E. R. (2014). Phishing for suitable targets in the Netherlands: Routine activity theory and phishing victimization. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 17(8), 551-555.
- Lianos, H., & McGrath, A. (2017). Can the general theory of crime and general strain theory explain cyberbullying perpetration?. *Crime & Delinquency*, 1-27.
- Link, N. W., Cullen, F. T., Agnew, R., & Link, B. G. (2016). Can general strain theory help us understand violent behaviors among people with mental illnesses?. *Justice Quarterly*, 33(4), 729-754.
- Machackova, H. (2020). Bystander reactions to cyberbullying and cyberaggression: individual, contextual, and social factors. *Current Opinion in Psychology*, 36, 134-136. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.06.003>
- Marcum, C. D., Higgins, G. E., & Ricketts, M. L. (2010). Potential factors of online victimization of youth: An examination of adolescent online behaviors utilizing routine activity theory. *Deviant Behavior*, 31(5), 381-410.
- Mark, L., & Ratliffe, K. T. (2011). Cyber worlds: New playgrounds for bullying. *Computers in the Schools*, 28(2), 92-116.
- Modecki, K. L., Minchin, J., Harbaugh, A. G., Guerra, N. G., & Runions, K. C. (2014). Bullying prevalence across contexts: A meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. *Journal of Adolescent Health*, 55(5), 602-611.

- Morin, H. K., Bradshaw, C. P., & Kush, J. M. (2018). Adjustment outcomes of victims of cyberbullying: the role of personal and contextual factors. *Journal of School Psychology, 70*, 74-88.
- Navarro J. N. & Jasinski, J. L. (2012). Going Cyber: Using Routine Activities Theory to Predict Cyberbullying Experiences. *Sociological Spectrum, 32*(1), 81-94, Doi:10.1080/02732173.2012.628560
- Nivette, A., Eisner, M., & Ribeaud, D. (2017). Developmental Predictors of Violent Extremist Attitudes: A Test of General Strain Theory. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 54*(6), 755-790.
- OECD (2017). *PISA 2015 Results (Volume III): Students' Well-Being*. PISA: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264273856-en>
- Oh, G., & Connolly, E. J. (2018). Anger as a Mediator Between Peer Victimization and Deviant Behavior in South Korea: A Cross-Cultural Application of General Strain Theory. *Crime & Delinquency, 1-21*. Doi:10.1177/001128718806699
- Ortega, R., Elipe, P., Mora-Merchán, J. A., Calmaestra, J., & Vega, E. (2009). The emotional impact on victims of traditional bullying and cyberbullying: A study of Spanish adolescents. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology, 217*(4), 197-204.
- Özdemir, M., & Akar, F. (2011). Lise öğrencilerinin siber-zorbalığa ilişkin görüşlerinin bazı değişkenler bakımından incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 4*(4), 605-626.
- Pabian, S., & Vandebosch, H. (2014). Using the theory of planned behaviour to understand cyberbullying: The importance of beliefs for developing interventions. *European Journal of Developmental Psychology, 11*(4), 463-477. <http://doi.org/10.1080/17405629.2013.858626>
- Paez, G. R. (2018). Cyberbullying among adolescents: A general strain theory perspective. *Journal of School Violence, 17*(1), 74-85.
- Papatraianou, L. H., Levine, D., & West, D. (2014). Resilience in the face of cyberbullying: An ecological perspective on young people's experiences of online adversity. *Pastoral Care in Education, 32*(4), 264-283.
- Peker, A., (2013). İnsani değerler yönelimli psiko-eğitim programının problemlı İnternet kullanımı ve siber zorbalık üzerindeki etkisi. *Yayınlanmamış doktora tezi*. Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye.
- Pratt, T. C., Holtfreter, K., & Reisig, M. D. (2010). Routine online activity and internet fraud targeting: Extending the generality of routine activity theory. *Journal of Research in Crime and Delinquency, 47*(3), 267-296.
- Reyns, B. W., Henson, B., & Fisher, B. S. (2011). Being pursued online: Applying cyberlifestyle-routine activities theory to cyberstalking victimization. *Criminal Justice and Behavior, 38*(11), 1149-1169.
- Savage, M. W., & Tokunaga, R. S. (2017). Moving toward a theory: Testing an integrated model of cyberbullying perpetration, aggression, social skills, and İnternet self-efficacy. *Computers in Human Behavior, 71*, 353-361.

- Slotter, E. B., & Finkel, E. J. (2011). I3 Theory: Instigating, impelling, and inhibiting factors in aggression. In M. Mikulincer & P. R. Shaver (Eds.), *Human aggression and violence: Causes, manifestations, and consequences* (pp. 35–52). Washington, DC: American Psychological Association.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *49*(4), 376-385.
- Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *Cyberpsychology & Behavior*, *7*(3), 321-326.
- Swearer, S., & Hymel, S. (2015). Bullying and discrimination in schools: Exploring variations across student subgroups. *School Psychology Review*, *44*(4), 504-509. doi: 10.1037/a0038929
- Tanrikulu, T. (2014). Cyberbullying from the perspective of choice theory. *Educational Research And Reviews*, *9*(18), 660-665. Doi:10.5897/ERR2014.1761
- Tanrikulu, I., & Erdur-Baker, Ö. (2019). Motives behind cyberbullying perpetration: a test of uses and gratifications theory. *Journal of Interpersonal Violence*, 1-26. Doi:10.1177/0886260518819882.
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*, *26*(3), 277-287.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2018). Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028
- Van Wilsem, J. (2011). ‘Bought it, but never got it’ Assessing risk factors for online consumer fraud victimization. *European Sociological Review*, *29*(2), 168-178.
- Vlaanderen, A., Bevelander, K. E., & Kleemans, M. (2020). Empowering digital citizenship: An anti-cyberbullying intervention to increase children's intentions to intervene on behalf of the victim. *Computers in Human Behavior*, *112*, 106459. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106459>
- Wick, S. E., Nagoshi, C., Basham, R., Jordan, C., Kim, Y. K., Nguyen, A. P., & Lehmann, P. (2017). Patterns of Cyber Harassment and Perpetration among College Students in the United States: A Test of Routine Activities Theory. *International Journal of Cyber Criminology*, *11*(1), 24-38. Doi:10.5281/zenodo.495770
- Wong, R. Y., Cheung, C. M., & Xiao, B. (2018). Does gender matter in cyberbullying perpetration? An empirical investigation. *Computers in Human Behavior*, *79*, 247-257. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2017.10.022>
- Zhang, H., Sun, X., Chen, L., Yang, H., & Wang, Y. (2020). The mediation role of moral personality between childhood psychological abuse and cyberbullying perpetration attitudes of college students. *Frontiers in Psychology*, *11*, 1215-1222. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01215>